

NEKI ELEMENTI OBNAVLJANJA OBITELJSKIH
GOSPODARSTAVA DALMACIJE

SOME CHANGES IN DALMATIAN FAMILY FARMS

J. Defilippis

IZVOD

Obiteljsko gospodarstvo je najzastupljeniji oblik organizacije poljoprivedne proizvodnje u Dalmaciji. Ta gospodarstva zauzimaju oko 95 % ukupnih obradivih površina. Dugoročna statistička praćenja govore da se obradive površine ovih gospodarstava stalno smanjuju. Istraživanja koja su obavljena u tri navrata posljednjih deset godina (1976., 1981., 1986.) pokazuju da su promjene površina obiteljskih gospodarstava dvoznačne. Naime, iako većina smanjuje površine, ipak postoje gospodarstva koja te površine povećavaju. Na smjer tih promjena (smanjenje ili povećanje) značajno utječu socio- ekonomski sastav (tip) domaćinstva, raspoloživost radne snage u domaćinstvu kao i uvjeti na tržištu poljoprivrednih proizvoda. Sve te promjene površina najčešće se odvijaju unutar postojećih granica gospodarstva, dok su promjene veličine ukupnog gospodarstva daleko rjeđe.

ABSTRACT

A family farm is the most common form of an agricultural production organisation in Dalmatia occupying nearly 95 % of the cultivable land. Long-term statistics show a permanent decrease of cultivable land on these farms. Studies carried out three times in the past ten years (1976, 1981, 1986) show that the changes of family farms are in two ways. Although most of them are reducing their land, there are, however, farms where land is increased. The reduction or increase are greatly influenced by the socio-economic structure (type) of household, availability of labour within a household, as well as circumstances on the market of agricultural products. All these changes mostly occur within a farm, while those going beyond the entire farm area are quite rare.

1. UVOD

1. 1. Predmet istraživanja

Obiteljska gospodarstva čine najveći dio poljoprivrednih proizvodnih kapaciteta Dalmacije. Unatoč dugotrajne politike favoriziranja društvenog sektora i "podruštljavanja" privatnog, obiteljska gospodarstva još i danas posjeduju oko 95 % ukupnih obradivih površina i drže najveći dio stočnog fonda. Zbog toga bi iskorištavanje tih kapaciteta i njihov daljnji razvoj trebao biti predmet naše stalne pažnje.

Od rata naovamo čitav taj segment privrede i društva proživljavao je krupne promjene. Spomenimo samo:

- da poljoprivredno stanovništvo bilježi trajan pad tako da se njegov udjel od 55,6 % u ukupnom stanovništvu Dalmacije 1953. smanjio na 42,0 % u 1961., 26,0 % u 1971. i na svega 6,6 % u 1981. godini,
- da se broj obiteljskih gospodarstava samo u posljednjih dvadeset godina smanjio od 107.436 u 1961. na 81.798 u 1981. godini ili za 25.632 gospodarstva (23,9 %),
- da su se u međuvremenu obradive površine ovog sektora vlasništva smanjile od 228.002 ha neposredno prije rata (1939.) na 182.049 ha u 1971. godini i 170.520 ha u 1989. godini, što znači da su se u prošlih pedeset godina (1939. - 1989.) smanjile za 57.478 ha ili za jednu četvrtinu (25,2 %).

Usporedo s ovim mijenja se ekonomska struktura sela. Tako u 1981. godini samo 15,7 % aktivnog stanovništva dalmatinskog sela su poljoprivrednici. Danas je taj udjel sigurno još znatno manji. Značaj gospodarstva u ekonomici seoskog domaćinstva mijenja se. Upitani da procijene značaj pojedinog izvora prihoda za svoje domaćinstvo u 1986. godini, samo 8,1 % kućedomaćina smatra da je prihod s gospodarstva najznačajniji, čak 82,2 % ocjenjuje da je značajniji prihod od djelatnosti izvan gospodarstva, a 7,2 % ocjenjuje da su oba izvora podjednako važna (preostala 2,5 % ne mogu ocijeniti).

Gospodarstvo više nije isključivi izvor prihoda seoskog domaćinstva. Dohodak s gospodarstva je samo jedan (više ili manje značajan) segment ekonomije seoskog domaćinstva. Odnos domaćinstva prema gospodarstvu se mijenja ovisno, kako o vanjskim tako isto i o demografskim i o socio-ekonomskim uvjetima unutar seoskog domaćinstva. U svojim istraživanjima utvrdili smo promjene iskorištavanja površina unutar gospodarstva kao i promjene ukupnog gospodarstva te smo pokušali te promjene dovesti u vezu s nekim socio-ekonomskim obilježjima domaćinstva, što može poslužiti kao prilog poznavanju obnavljanja obiteljskog gospodarstva u Dalmaciji.

1. 2. Metode istraživanja

Ova istraživanja su obavljena u okviru projekta "Društveno ekonomske promjene u poljoprivredi i selu Dalmacije", a ovdje obrađujemo samo segment koji se odnosi na promjene površine gospodarstva. Istraživanja se od 1971. godine obavljaju redovito svakih pet godina (1971., 1976., 1981., 1986.) u 54 namjerno izabrana seoska naselja koja bi trebala reprezentirati prosječne društveno-ekonomske i poljoprivredne prilike dalmatinskog sela. U ovim naseljima učinjen je slučajni izbor domaćinstava kod kojih se obavljaju anketna istraživanja. Svake istraživačke godine obuhvati se oko 600 domaćinstava s gospodarstvom što čini 0,74 % ukupnih obiteljskih gospodarstava Dalmacije. U ovom radu objavljujemo rezultate posljednjih triju godina istraživanja (1976., 1981., 1986.)⁽¹⁾.

2. PROMJENA POVRŠINA NAJVAŽNIJE KULTURE

Uobičajeno je da se seosko domaćinstvo Dalmacije na svom gospodarstvu bavi polikulturnom proizvodnjom, od žitarica i povrća, preko krmnih kultura do vinograda i pojedinih vrsta voća. Prisustvo i udjel pojedine kulture i njene proizvodnje ovisan je o nizu okolnosti; o prirodnim uvjetima za njen uzgoj, o više ili manje naglašenoj orijentaciji prema tržištu ili namjeni za samoopskrbljivanjem, o nastojanju da se izbjegnu rizici uzgoja jedne kulture u slučajevima klimatski nepovoljnih godina ili poremećaja na tržištu, o tradiciji i sl. Za naše istraživanje važno je da među svim kulturama (proizvodnjama) u pravilu prevladava uvijek jedna koja za domaćinstvo (njegovu ekonomiju) ima poseban značaj. Naše je pitanje o promjenama proizvodnje na gospodarstvu bilo usmjereno na tu, prema ocjeni samog kućedomaćina, za domaćinstvo "najvažniju" kulturu bez obzira na to o kojoj se kulturi radi.

Tablica 1.
Table 1

Promjene površina najvažnije kulture
Changes of the area of the most important crop

(% domaćinstava)% of households

Promjene površina Changes of area	1976.	1981.	1986.
1. Povećane/Increased	12,6	12,3	8,9
2. Ostale su iste/Unchanged	57,5	63,8	71,9
3. Smanjene/Reduced	29,9	23,9	19,2

Rezultati pokazuju da su u sva tri naryrata (tri istraživačke godine) prevladavala domaćinstva kod kojih se površina najvažnije kulture nije mijenjala. Dapače, zapaža

(1) Svake istraživačke godine istraživanja se obavljaju uvijek u istim naseljima i istim domaćinstvima. U 1976. g. istraživanja su obavljena u 650 domaćinstava, 1981. g. u 635, a u 1986. u 583 domaćinstva.

se da udjel domaćinstava koja nisu mijenjala površine najvažnije kulture iz godine u godinu pravilno raste (od 52,5 % u 1976. na 71,9 % u 1986. godini). Među domaćinstvima koja su mijenjala površine izrazito prevladava udjel onih koji smanjuju površine najvažnije kulture. Udjel domaćinstava koja smanjuju površine je u svim godinama istraživanja približno dvostruko veći od onih koja te površine povećavaju. Bilančno proizlazi, da istraživana domaćinstva smanjuju površinu pod najznačajnijom proizvodnjom. Tu je izvorište pada ukupno obrađenih površina privatnog sektora.

Dok je odnos domaćinstava koja povećavaju i smanjuju svoje površine u zagorskom i priobalnom području Dalmacije više-manje podjednak (u 1986. godini oko 9 % povećava naprama 15 % koja smanjuju), izdvajaju se otoci s izrazito naglašenim visokim udjelom domaćinstava koja smanjuju svoje površine. U 1986. godini tako samo 6,5 % domaćinstava na otocima povećava površine pod najvažnijom proizvodnjom naprama čak 38,1 % onih koja te površine smanjuju. Negativna bilanca u kretanju površina je na otocima daleko više izražena nego u ostalim područjima Dalmacije.

Značajne su razlike u ponašanju pojedinih tipova seoskih domaćinstava.

Tabica 2. Promjene površine najvažnije kulture prema tipovima domaćinstva (1981.)

Table 2. Changes of area of the most important crop according to household types (1981)

(% domaćinstava) % of households

Tipovi domaćinstava Types of households	Povećane Increased	Ostale iste Unchanged	Smanjene Reduced
1. Domaćinstva bez radne snage Household without labour	0,0	61,0	39,0
2. Poljoprivredna Agricultural	5,6	56,9	37,5
3. Mješovita Mixed	11,2	84,8	3,9
4. Nepoljoprivredna Non-agricultural	13,4	71,3	16,3

Ni jedno domaćinstvo bez radne snage nije povećalo svoje površine u razdoblju od 1983.- 1986. godine. Nasuprot tome, među ovim domaćinstvima najveći je udjel onih koja su u istom razdoblju smanjila površine pod najvažnijom proizvodnjom. Čak 39,0 %. Gotovo identične su promjene kod ovog tipa domaćinstva registrirane i u ranijim godinama istraživanja (1976. i 1981). U najvećoj mjeri to su staračka domaćinstva koja su djeca, u procesu odlaska sa sela, napustila⁽²⁾. To su domaćinstva koja se, kao demografska jedinica, postepeno starenjem gase, pak se i njihovo gospodarstvo postepeno smanjuje, proizvodnja sužava, dok nasljedstvom ili na drugi način ne pređe u vlasništvo drugog domaćinstva.

(2) Čak skoro polovicu (49,2 %) ovih domaćinstava čini samo jedan član ("samačka"), a u 70,6 % domaćinstava svi su članovi stariji od 65 godina.

Zanimljivo je ponašanje poljoprivrednih domaćinstava, dakle onih koja imaju aktivnog člana poljoprivrednika i koja žive isključivo ili pretežno od prihoda proizvodnje na gospodarstvu. I ona, unatoč značaju gospodarstva, ne ponašaju se bitno različito od prethodnog tipa (bez radne snage). Samo u 5,6 % slučajeva ona povećavaju površine pod najvažnijom proizvodnjom, što je daleko manje nego što je to slučaj kod preostala dva tipa (mješovitog i nepoljoprivrednog). S druge strane, vrlo slično kao i ona bez radne snage, čak u 37,5 % slučajeva ona smanjuju površine pod najvažnijim proizvodima. Unatoč neznatnom udjelu kada povećavaju, ona, bilančno gledajući, kao tip domaćinstva smanjuju svoje površine. To je i razumljivo kada znamo da su to, poslije domaćinstava bez radne snage, demografski najdepresivnija domaćinstva na selu ⁽³⁾.

Mješovita domaćinstva, ona koja među aktivnim članovima imaju poljoprivrednika i zaposlenog člana, ponašaju se različito od prethodna dva tipa. Ona u većoj mjeri povećavaju površine pod najvažnijom kulturom (11,2 %) nego što ih smanjuju (3,9 %). Bilančno gledajući proizlazi da ovaj tip domaćinstva povećava površine pod najvažnijom kulturom. To su inače najveća domaćinstva u selu (prosječno 5,5 članova) s najpovoljnijom starosnom strukturom. Tu je i odljev članova iz domaćinstva najniži. Njihova gospodarstva imaju najveće obradive površine i najbolje su opremljena suvremenom mehanizacijom. Veći dio svoje proizvodnje (52,0 % ukupne vrijednosti) iznose na tržište i prodaju. Proizlazi da su to najveća, demografski "najstabilnija" domaćinstva koja raspolažu s najvećim proizvodnim kapacitetima gospodarstva. Ona povećavajući svoje površine pod najvažnijom kulturom pokazuju zanimanje i za dalje širenje svojih proizvodnih kapaciteta. ⁽⁴⁾

Rezultati pokazuju da postepenim rastom obradivih površina gospodarstva raste udjel domaćinstava koja su u zadnje tri godine povećavala površine najvažnije kulture. Skoro jedna trećina (27,8 %) svih domaćinstava koja imaju gospodarstvo s preko 5,01 ha obradivih površina u zadnje je tri godine povećala površine najvažnije kulture. Zanimljivo je napomenuti da ni jedno od ovih domaćinstava nije u zadnjih pet godina (1981.-1986.) povećavalo ukupne površine gospodarstva. Povećanje površina najvažnije kulture odvijalo se, znači, unutar nepromijenjenih granica gospodarstva - obradom postojećih (do tada neobrađenih) površina.

---

(3) Kod ovog tipa domaćinstva čak je 14,8 % samačkih, u polovici domaćinstava (50,5 %) svi su članovi stariji od 50, a čak u jednoj trećini (29,6 %) svi su stariji od 65 god. Od 1976. u ovom tipu domaćinstava bilježimo negativan prirodni prirast, a samo su u razdoblju od 1981. do 1985. iz ovih domaćinstava odselila 234,3 člana na 1000 stanovnika. Detaljnije o biosocijalnim i socio-ekonomskim obilježjima i promjenama seoskog domaćinstva vidi u autorovom radu "Seoska domaćinstva Dalmacije", Institut za jadranske kulture i melioraciju krša Split, svibanj 1991. g.

(4) U 1986. godini čak 11,8 % kućedomaćina ovog tipa domaćinstva namjerava povećati, a samo 4,5 % smanjiti površine pod najvažnijom kulturom.

Tablica 3. Promjene površina najvažnije kulture prema veličini obradivih površina gospodarstva (1986.)
Table 3. Area changes of the most important crop according to the cultivable land size of the farm (1986)

(% domaćinstava) % of households

Promjene površina Change of areas	Obradive površine gospodarstva - ha Farm cultivable area - ha				
	Do 0,50 To	0,51-1,00	1,01-3,00	3,01-5,00	5,01 i više and more
Povećane Increased	5,0	4,0	8,9	14,5	27,8
Smanjene Reduced	16,7	15,0	21,1	2,3	0,4

Iako ne tako izrazito kao u slučaju povećanja, ipak možemo kazati da porastom obradivih površina pada udjel domaćinstava koja smanjuju površine pod najvažnijim kulturama. Dakle u slučaju smanjenja, javlja se obrnuta pojava nego kod povećanja. Inače, izgleda da se promjena u ponašanju domaćinstva odigrava kod veličine obradivih površina od oko 3,0 ha. Naime sva domaćinstva čije gospodarstvo ima manje od 3,0 ha u većoj mjeri smanjuju nego što povećavaju površine pod najvažnijom kulturom, da bi domaćinstva s preko 3,0 ha obradivih u većoj mjeri povećavala nego smanjivala površine najvažnije proizvodnje. Sve nas ovo navodi na zaključak da i veličina gospodarstva (obradivih površina) ima značajan utjecaj na ponašanje domaćinstva prema promjenama površina pod najvažnijom kulturom na gospodarstvu.

Osim evidentiranja samih promjena i njihovog značaja, zanimalo nas je zašto je došlo do tih promjena. Pitali smo zbog toga sve kućedomaćine "koji su razlozi da je u prethodne tri godine povećao ili smanjio površine najvažnije kulture".

Tablica 4. Razlozi zašto je povećao površine najvažnije kulture
Table 4. Reasons for increasing area of the most important crop

(domaćinstva koja su povećala površine - %)
 households increasing their areas - %

Razlozi Reasons	1976.	1981.	1986.
1. Povoljne cijene, dobro se zarađuje Favourable sale prices, good income	31,6	27,6	32,4
2. Lako se prodaje Easy to sell	21,4	19,7	12,7
3. Povećana radna snaga u domaćinstvu Increased household labour	7,7	6,5	8,4
4. Nabavio je mehanizaciju Mechanization provided	24,8	15,8	19,7
5. Dobro organizirana kooperacija Well organized cooperation	4,3	2,6	2,8
6. Povećane površine gospodarstva Increased farm land	4,3	4,2	8,4
7. Nešto drugo Others	6,0	23,7	15,5

U svim godinama istraživanja na povećanje površina najvažnije kulture izrazito su visoko utjecale povoljne cijene i mogućnosti dobre zarade. Oko jedne trećine svih kućedomaćina ističe to kao glavni razlog da su povećali površine pod najvažnijim kulturama. Dodamo li ovome razloge da su se proizvodi lako prodavali (2) onda se oko polovice svih odgovora, u svim godinama istraživanja, veže uz "povoljne cijene i tržište". Proizlazi da su povoljne cijene i tržište izrazito najznačajniji razlog zašto su se kućedomaćini opredijelili povećati površine (i proizvodnju) najznačajnije kulture. Drugi značajan moment koji utječe na donošenje odluke o povećanju površina jeste nabava mehanizacije (4). Dodamo li ovome još moment povećanja radne snage u domaćinstvu (3) onda bismo mogli kazati da povećane radne mogućnosti obrade (gledane ukupno kroz povećanu mehanizaciju i raspoloživu ljudsku radnu snagu) u svim godinama istraživanja (u prosjeku) opredjeljuju između 20 do 30 % svih kućedomaćina da povećaju površine i proizvodnju najznačajnije kulture. Proizlazi da povoljne cijene i tržište kao i radni kapaciteti na gospodarstvu predstavljaju osnovne razloge zbog kojih se kućedomaćini opredjeljuju za proširenje površine pod najvažnijom kulturom. Drugi su razlozi daleko manjeg značenja.

Tablica 5. Razlozi zašto je smanjio površinu pod najvažnijom kulturom
Table 5. Reasons for reducing area of the most important crop

(domaćinstva koja su smanjila površine - %
households reducing their land - %)

Razlozi Reasons	1976.	1981.	1986.
1. Nepovoljne cijene, slabo se zarađuje Not favourable sale prices, low income	8,8	13,3	15,0
2. Otežana prodaja proizvoda Poor market	6,3	2,5	2,0
3. Smanjena radna snaga u domaćinstvu Reduced household labour	69,3	68,3	50,3
4. Slabo razvijena kooperacija Poor cooperative system	2,9	0,6	6,1
5. Smanjene površine gospodarstva Reduced farm land	2,4	2,5	4,1
6. Nešto drugo Others	10,2	12,7	22,4

Među razlozima za smanjenje površina pod najvažnijim kulturama na visoko prvo mjesto dolazi nedostatak radne snage u domaćinstvu. U 1986. godini više od polovice, a u 1976. i 1981. godini čak više od dvije trećine kućedomaćina ističe nedostatak radne snage u domaćinstvu kao glavni razlog zbog kojeg je smanjio površine. Nepovoljne cijene, slaba zarada i poteškoće s prodajom proizvoda čine, doduše drugu grupu razloga zbog kojih se smanjuju površine, ali je njihov značaj u odnosu na problem radne snage daleko manji. U prosjeku za sve tri godine istraživanja ova grupa razloga čini tek oko 15-tak %. Ostali razlozi nemaju većeg značaja u opredjeljenju kućedomaćina da smanji površine pod najvažnijom kulturom.

3. PROMJENE POVRŠINE GOSPODARSTVA

U prethodnom odlomku govorili smo o promjenama površina pod najvažnijim kulturama. Te promjene nisu obvezatno vezane uz promjene veličine gospodarstva. Dapače, one se u najvećoj mjeri odvijaju unutar postojećih granica gospodarstva time što se do tada obrađene površine jednostavno ne obrađuju (ali ne otuđuju) ili se pak do tada neobrađene, inače obradive površine, obrade i na taj način povećava ukupna proizvodnja ⁽⁵⁾. Promjene veličine (površina) gospodarstva imaju u pravilu daleko dugoročnije posljedice. U slučaju smanjenja gospodarstva iz bilo kakvih razloga, one indiciraju postepeno napuštanje gospodarstva i poljoprivrede. U slučaju povećanja, bilo kupnjom - bilo nasljeđem indiciraju tendenciju proširenja (povećanja) proizvodnje ili, u najboljem slučaju (kod nasljeđa) mogućnost tog povećanja. U svakom slučaju te promjene vode mijenjaju posjedovne strukture obiteljskih gospodarstava. Zbog toga smo u svojim istraživanjima obuhvatili i te promjene, bilo da smo evidentirali promjene koje su se odigrale u prethodnih pet godina, bilo da smo testirali namjere za nekoliko (predvidivih) slijedećih godina.

Tablica 6.
Table 6.

Promjene veličine gospodarstva
Changes of farm size

(% domaćinstava) % households

Promjene Changes	1976.	1981.	1986.
U prethodnih pet godina Past five years			
Povećao/Increased	2,1	2,5	2,2
Smanjio/Reduced	4,0	6,1	4,6
Namjerava u slijedećim godinama Intends in coming years			
- Povećati/Increase	2,1	3,1	1,2
- Smanjiti/Reduce	4,4	3,9	1,5

Kao prvo možemo ocijeniti da vrlo mali broj domaćinstava mijenja površinu svog gospodarstva bez obzira da li je povećava ili smanjuje ⁽⁶⁾. Odatle proizlazi da se u obuhvaćenih petnaest godina (1971.- 1986.), i u uvjetima koji su tada vladali, vrlo sporo mijenjala posjedovana struktura obiteljskih gospodarstava. Prema tome, ako se bitnije ne promijene uvjeti koji utječu na promjenu te strukture ne možemo očekivati ni u budućnosti značajnije promjene. Drugo, u svim godinama opažanja

(5) U razdoblju od petnaest godina (1971.-1986.) ukupno obrađene površine po prosječnom gospodarstvu smanjile su se od 1,56 ha (1971.) na 1,34 ha (1986.) da bi neobrađene površine narasle od 0,15 ha (1971.) na 0,43 (1981.).

(6) Ona domaćinstva koja su smanjila posjed (1981.-86.) smanjila su ga u prosjeku za 2,87 ha, a ona koja su povećala, povećala su ga za 0,76 ha.

redovito je veći broj domaćinstava smanjio nego povećao svoje gospodarstvo (oko dvostruko). Znači da domaćinstva koja povećavaju gospodarstvo to ostvaruju na račun većeg broja onih koji ih smanjuju. Što se tiče "namjera" u slijedećim godinama, vidimo da su se namjere iskazane u 1976. i 1981. godini uglavnom i ostvarile u desetljeću 1976.-1986. U 1986. godini samo je neznatan broj kućedomaćina izrazio namjeru mijenjati veličinu svog gospodarstva, pak možemo očekivati da će se i onako rijetke promjene veličine gospodarstva u budućem razdoblju još više smanjiti.

Zanimljiv je način na koji se događaju promatrane promjene. U razdoblju 1981.-1986. godine, a vrlo su slični rezultati i za prethodna petogodišnja razdoblja, 46,2% domaćinstava povećalo je svoje gospodarstvo kupnjom, a samo 11,5 % smanjilo gospodarstvo prodajom zemljišta. Ostatak od 53,8 % domaćinstava koja su povećala i 88,5 % koja su smanjila gospodarstvo tu su promjenu ostvarila na osnovi nasljedstva, darovanja ili slično. Kupoprodaja je prema tome (osobito prodaja) manje zastupljeni način na koji se obavljaju promjene u veličini gospodarstva, pa time i promjene posjedovne strukture. Uostalom, indikativni su odgovori kućedomaćina na pitanje "biste li prodali svoju zemlju, ako bi vam netko za nju ponudio povoljniju cijenu". U 1986. godini čak 92,9 % kućedomaćina ne bi je prodavali, 4,8 % bi djelomično prodali (samo neke parcele), a tek 2,3 % bi prodali sve svoje zemljište.

Tablica 7. Promjene veličine gospodarstva po socio-ekonomskim tipovima domaćinstava (1981.-1986.)

Table 7. Changes of farm size per socio-economic type of household (1981-1986)

(% domaćinstava) (% household)

Promjena površina Change of areas	Domaćinstva bez radne snage Households without labour	Poljoprivredna Agricultural	Mješovita Mixed	Nepoljoprivredna Non-agricultural
Povećali Increased	0,0	1,4	2,2	3,7
Smanjili Reduced	11,1	2,8	1,1	4,6

Slično kao i kod promjena površina najvažnijih kultura, domaćinstva bez radne snage (prvenstveno "staračka") ni u jednom jedinom slučaju nisu povećavala a u najvećoj mjeri su smanjivala površinu svojih gospodarstava. Za ovaj tip domaćinstva očito je tendencija postepenog gašenja gospodarstva. Poljoprivredna domaćinstva u većoj mjeri (dvostruko) smanjuju nego što povećavaju svoje gospodarstvo. Obrnuto, mješovita domaćinstva, iako u najmanjoj mjeri sudjeluju u promjenama, ipak u većoj mjeri povećavaju nego što smanjuju svoje gospodarstvo. Iako izrazito malim udjelom, ona se javljaju kao jedini tip domaćinstva koji (bilančno) povećava svoje gospodarstvo. Nepoljoprivredna mnogo češće sudjeluju u promjenama gospodarstva nego poljoprivredni i mješoviti tip. No, bilančno gledajući i ona u većoj mjeri

smanjuju svoja gospodarstva. Što se tiče namjeravanih promjena u nekoliko idućih godina i ovdje se ističu mješovita domaćinstva čiji kućedomaćini u 3,4 % slučajeva namjeravaju povećati gospodarstvo (smanjiti samo 0,6 %). Na drugoj su strani domaćinstva bez radne snage među kojima ponovo ni jedan kućedomaćin ne namjerava povećati, čak 5,1 % namjerava smanjiti svoje gospodarstvo. Iz svega proizlazi da demografski i socio-ekonomski sastav (tip) domaćinstva predstavlja jedan od ključnih elemenata koji opredjeljuje ponašanje domaćinstva prema gospodarstvu.

U ovim istraživanjima nismo mogli utvrditi zavisnost između veličine obradivih površina gospodarstva i ponašanja domaćinstva u vezi promjene njihovih ukupnih površina.

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Istraživanja su pokazala da se promjene obiteljskog gospodarstva u daleko većoj mjeri odvijaju unutar postojećih granica gospodarstva nego što se ukupno gospodarstvo mijenja (povećava ili smanjuje). Ovisno o uvjetima, domaćinstvo dio svojih obradivih površina dalje ne obrađuje, ili pak do tada neobrađene površine privodi proizvodnji, a da se ni u jednom ni u drugom slučaju ukupne površine gospodarstva ne mijenjaju. Kako u ukupnoj bilanci veći broj domaćinstava napušta obradu nego li je onih koja povećavaju tu površinu, to se i ukupne obradive površine obiteljskih gospodarstava Dalmacije trajno smanjuju.

Promjene veličine gospodarstva su daleko rjeđe. One se u većoj mjeri odvijaju na osnovi nasljedstva, darovanja i sl., a daleko manje kupoprodajom. Inače, seosko domaćinstvo nerado prodaje zemljište. U tim promjenama u najvećoj su mjeri uključena ostarjela domaćinstva bez radne snage. Ona postepeno prepuštaju svoje zemljište nasljednicima. U velikoj mjeri oni su samo fiktivni nosioci gospodarstva, a u stvari nasljednici već obrađuju i upravljaju gospodarstvom. Većina tih nasljednika nisu poljoprivrednici, a mnogi već i ne stanuju u svom selu - žive u gradovima. Sve veći broj građana postaje vlasnicima gospodarstva na selu. Kakova je daljna sudbina tih gospodarstava krajnje je neizvjesno. Vjerojatno je da će i oni dalje napuštati proizvodnju (i obradive površine). Da li će oni biti skloniji prodaji svog zemljišta i gospodarstva nego li su to bili njihovi stariji? Lako moguće, jer su oni ipak manje emotivno vezani za gospodarstvo.

Na ukupno ponašanje domaćinstva prema gospodarstvu, pa prema tome i promjenama površina, jednu od najznačajnijih uloga ima demografski i socio-ekonomski sastav (tip) domaćinstva. Istraživanja su vrlo jasno pokazala da se staračka domaćinstva bez radne snage prema gospodarstvu ponašaju najnemarnije. Ona u najvećoj mjeri smanjuju svoje obradive površine i svoja gospodarstva. To je i razumljivo. Postepeno se gasi domaćinstvo pak se gasi i njegovo gospodarstvo. Zabrinjava što u Dalmaciji, prema popisu stanovništva 1981. god., domaćinstva tog tipa broje 22.768 domaćinstava i čine skoro jednu trećinu (27,8 %) svih domaćinstava s poljoprivrednim gospodarstvom. Danas je njihov broj (udjel) sigurno još znatno veći. Zbog svog

relativno visokog udjela ona značajno utječu (i utjecat će) na ukupno smanjenje zemljišnih - proizvodnih kapaciteta Dalmacije. O budućem ponašanju njihovih nasljednika, rekli smo, danas je (bez dodatnih istraživanja) dosta teško govoriti.

Ovdje valja naročito istaknuti ponašanje poljoprivrednih domaćinstava. Jednim dijelom i zbog toga što postoji dosta prošireno mišljenje da će upravo taj socio-ekonomski tip seoskog domaćinstva preuzeti ulogu glavnog (vodećeg) nosioca daljnjeg razvoja. Kao prvo treba naglasiti da je ovaj tip domaćinstva prema popisu od 1981. god. činio svega 11,8 % svih domaćinstava s gospodarstvom i da je njegov udjel danas sigurno još znatno manji. Radi se prema tome o vrlo maloj skupini seoskih domaćinstava. Iz rezultata istraživanja, vidjeli smo, proizlazi da je to tip domaćinstva koji se, poslije onih bez radne snage, najnemarnije ponaša prema svojim površinama. U najvećoj mjeri smanjuje površine pod najvažnijom proizvodnjom kao i ukupne površine gospodarstva. Dalje treba imati u vidu da su to, ponovo poslije onih bez radne snage, najstarija domaćinstva u selu. Čak u polovici (50,5 %) tih domaćinstava nema člana koji je mlađi od 50 godina, odnosno u trećini (29,6 %) svi su članovi stariji od 65 godina (pak su i ona de facto "staračka" domaćinstva). To su domaćinstva s najvišim negativnim prirodnim prirastom (-48,1 stanovnika na 1.000 u razdoblju od 1981.-1986.) i najvećim odljevom stanovništva (-234,3 na 1.000 stanovnika u istom razdoblju). Radi se prema tome o jednoj demografski izrazito regresivnoj skupini domaćinstava iz koje će se u skoroj budućnosti veliki dio pretopiti u tip staračkih domaćinstava bez radne snage. Da li će se i ona prema svojoj proizvodnji i gospodarstvu ponašati na sličan način kako se danas ponašaju postojeća domaćinstva bez radne snage? Vjerojatno hoće, jer će ih na to navoditi neminovni slijed demografskog starenja. Dvije konstatacije se ovdje nameću. Prva, da će se kod većeg dijela domaćinstava u ovom tipu nastaviti (i još više naglasiti) nazadni odnos prema proizvodnji i gospodarstvu. Drugo, vrlo je malen broj onih unutar ovog (inače malobrojnog) tipa domaćinstva s kojima se može računati kao potencijalnim "nosiocima" razvoja, s onima koji će "vući naprijed" razvoj proizvodnje.

Rezultati istraživanja upućuju da su mješovita domaćinstva najpropulzivniji tip. Ona jedina u većoj mjeri povećavaju površine pod najvažnijom proizvodnjom i iako u vrlo malom obimu, ipak, u većoj mjeri povećavaju svoje gospodarstvo. To su po broju članova najveća domaćinstva u selu s najviše radne snage. Po starosnom sastavu ona su izrazito mlađa od prethodna dva tipa te su i procesi demografske regresije, iako postoje, ovdje najslabije izraženi. Po svom obiteljskom sastavu to su većinom obitelji od više domaćinstava (63,7 %) kod kojih je uglavnom starija (roditeljska) obitelj poljoprivredna, a mlađa (dječja) nepoljoprivredna (mlađi su zaposleni). Postavlja se pitanje što će se dogoditi kada postepenim starenjem starija roditeljska - poljoprivredna obitelj - ne bude sposobna za rad i konačno izumre. Drastično će se smanjiti radni kapaciteti koji su bili raspoloživi za rad na gospodarstvu. S druge strane, među potencijalnim nasljednicima čak 81,1 % su već zaposleni tj u radnom odnosu a samo je 7,6 % poljoprivrednika. Prema tome, vrlo je vjerojatno da će se vrlo mali broj ovih domaćinstava u slijedećoj generaciji obnoviti kao mješovita. Znatno

veći dio će se postepeno pretapati u nepoljoprivredni tip domaćinstva. Veliko je pitanje kako će se u tim novim (demografskim i socio-ekonomskim) uvjetima ponašati domaćinstvo. Kakav će biti njihov odnos prema proizvodnji i gospodarstvu?

Zadnji, nepoljoprivredni tip domaćinstva, kao i prva dva, u većoj mjeri smanjuje površine kako one pod najvažnijom proizvodnjom tako i one ukupnog gospodarstva, nego što ih povećava. Zanimljivo je zapaziti da su te promjene, bilo povećanja-bilo smanjenja, u ovom tipu mnogo češće nego kod ostalih tipova. Izgleda kao da se nepoljoprivredna domaćinstva daleko lakše i češće na te promjene odlučuju.

Istraživanja su pokazala da se uz socio-ekonomski tip domaćinstva i veličina gospodarstva javlja kao jedan od značajnih faktora koji utječe na ponašanje domaćinstva prema proizvodnim kapacitetima gospodarstva. Podsjetimo se da porastom veličine gospodarstva raste udjel domaćinstava koja su povećavala, a smanjuje udjel onih koja su smanjivala površinu pod najvažnijom kulturom. Na taj način (bilančno) proizlazi da su domaćinstva s gospodarstvom preko 3,0 ha u većoj mjeri povećavala proizvodnju najvažnije kulture. Primjerice tako proizlazi da je skoro jedna trećina (27,8 %) domaćinstava s gospodarstvom iznad 5,1 ha povećavala površinu pod najvažnijom proizvodnjom prema beznačajnom udjelu onih (0,4 %) koja su tu površinu smanjivala.

Na promjene gospodarstva utječu dvije glavne grupe faktora. Kao prvo, to je raspoloživa radna snaga za obavljanje radova na gospodarstvu, što je vezano uz socio-ekonomski tip domaćinstva. Tako nedostatak radne snage predstavlja glavni razlog smanjenja površina. Po učestalosti pojave proizlazi da nedostatak radne snage ima daleko veći značaj na smanjenje površina nego li je utjecaj niskih cijena i poteškoća na tržištu. S druge strane, zamjena nedostale radne snage nabavkom mehanizacije javlja se kao značajan faktor povećanja obradivih površina. U svakom slučaju radna snaga predstavlja jedan od ključnih faktora koji opredjeljuje ponašanje domaćinstva prema gospodarstvu. Slijedeći postojeće tendencije možemo očekivati daljnje smanjenje poljoprivredne radne snage (broj poljoprivrednika i poljoprivrednih domaćinstava). Dalje, nastave li se prethodna kretanja, možemo očekivati daljnji pad seoskog stanovništva, a to znači i odljev one radne snage koja se dodatno uključila u radove na gospodarstvu. Ovdje se otvara niz pitanja: Da li će se odljev radne snage iz sela (pa onda i one koja je u većoj ili manjoj mjeri uključena na gospodarstvu) i dalje nastaviti? Kakve će posljedice na ukupan razvoj imati to daljnje prostorno premještanje stanovništva i radne snage. Dalje, da li se mehanizacijom i drugim mjerama, kojima i na kakav način, može povećavati produktivnost preostalog rada u obiteljskom gospodarstvu? Analiza ovih, i drugih s time povezanih pitanja, prelazi okvire ovog rada i mi ih ovdje samo spominjemo. Želimo samo naglasiti da će o njima, u velikoj mjeri, ovisiti i daljnji razvoj obiteljskih gospodarstava.

Druga grupa faktora koji utječu na promjene gospodarstva je kompleks vezan uz cijene i tržište. Istraživanja su samo potvrdila vrlo visoki značaj koji povoljne cijene i tržište imaju na povećanje površina i proizvodnje.

I na kraju, željeli bismo upozoriti da su sva kretanja o kojima je ovdje bilo riječi

odraz ukupnih uvjeta (društvenih, privrednih, agrarnih) koji su tada vladali. Oni su posljedica našeg dosadašnjeg svekolikog razvoja. Danas su ti uvjeti bitno drugačiji. Preživljavamo tešku ekonomsku i socijalnu krizu u uvjetima rastuće (prijeteće) nezaposlenosti. Nema sumnje da će se sve to odraziti na razvoj sela, seoskog domaćinstva i obiteljskog gospodarstva. Smatramo da bi jedna primjerenija politika razvoja sela i obiteljskog gospodarstva mogla pridonijeti ublažavanju posljedica te krize. Dalje, najavljuje se nova politika ukupnog, pa i agrarnog razvoja. Sve je to razlog više da se znanstveno upoznaju društveno-ekonomske promjene na selu i agraru kako bi se na te znanstvene spoznaje mogla oslanjati adekvatna politika i mjere razvoja.

SUMMARY

Studies have shown that modifications of farm size are rare and do not appear as a result of inheritance, or donation, but are made by purchase. A Dalmatian peasant does not like to sell his land, or if he does it is done unwillingly.

The majority of size changes at the farm occur in the way that some land is not cultivated, or perhaps by cultivating the untilled farm areas. Generally, the number of families abandoning their land is larger than of those increasing it. This process leads to a reduction of cultivated land on family farms.

The land is mostly reduced if belonging to families without labour. Those are mostly elderly families becoming extinct as a demographic unit, their farms gradually dying out. Agricultural families, whose active members are only farmers are reducing their land as well. There are also elderly families with very scarce labour, most of whom will die out in the next generation. Mixed households, whose members also have another job, are the only ones to increase their cultivable land. These are the most vital families and family farms in the Dalmatian village. It is only uncertain though, how the descendants will act when the elder-parental (mostly agricultural) family becomes extinct and changes into a non agricultural household by its socio-economic structure. Non-agricultural households, although reducing their land, seem to undertake these changes in the easiest way depending on the changed circumstances within the household or on the market.

Lack of labour in the household has the greatest impact on reducing cultivable land. Increase of cultivable land is mostly caused by "favourable sale prices" and generally a "good market". Apart from these, the size of the farm greatly influences changes in family farming. Households with farms up to 3 hectares of cultivable land are mostly reducing it, while those of above 3 hectares are mostly increasing it.

LITERATURA

Defilippis J., 1991: "Seoska domaćinstva Dalmacije". Institut za jadranske kulture i melioraciju krša, Split.

Radinović S., 1988: "Promjene proizvodnih kapaciteta individualnih gospodarstava Dalmacije". Poljoprivredna znanstvena smotra br. 3-4: 317-339.

Cvjetičanin V., Defilippis J., Dilić E., Hodžić A., Puljiz V., Štambuk M., 1980: "Mješovita domaćinstva i seljaci-radnici u Jugoslaviji".

Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.

Defilippis J., 1980: "Seosko stanovništvo i naselje". Institut za jadranske kulture i melioraciju krša, Split.

Defilippis J., 1980-1981: "Seoska gospodarstva u SR Hrvatskoj" - rezultati jednog istraživanja. Agronomski glasnik br. 6.: 671-684, br. 1. (1981): 15-24, br. 2: 121-130, Zagreb.

Adresa autora - Author's address:

Prof. dr. Josip Defilippis
Institut za jadranske kulture
i melioraciju krša, 58000 Split
Put Duilova 11

Primljeno: 16. 08. 1991.